

DOI: 10.30520/tjsosci.1053754

HİKMET KIVILCIMLI'NIN OSMANLI İLMIYE TEŞKİLÂTİNİN BOZULMASINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

*HİKMET KIVILCIMLI'S OPINIONS ON THE DETERIORATION OF THE
OTTOMAN İLMIYE ORGANIZATION*

Can Abdullah GÜNAY*

Özet

Araştırma, Hikmet Kıvılcımlı'nın Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nın bozulması problemine olan yaklaşımını, onun Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nın yapısı ve gelişimine ilişkin temel çözümlenmeleri bağlamında ele almaktadır. Kıvılcımlı, bu problemi tarihsel maddeci dünya görüşü çerçevesinde incelemiş ve Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nın bozulmasının nedenlerini altyapı-üstyapı ilişkileri bağlamında (ekonomik yapı ile epistemik yapı ilişkisini temel alarak) açıklamıştır. Nitekim Kıvılcımlı Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'ndaki bozulmayı Osmanlı Ekonomisi'ndeki bozulma ile ilişkilendirmiştir. Bu araştırma, Kıvılcımlı'nın konuya ilişkin görüşlerini nesnel olarak ve birinci elden kaynaklarla ilk kez ele aldığı için önem taşımaktadır. Bu bağlamda, onun Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'ndaki bozulmanın nedenlerine ilişkin ortaya koyduğu fikirlerin, konuya ilişkin ufuk açıcı tartışmalara zemin oluşturabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İlmiye Teşkilâtı, Ekonomik Yapı, Epistemik Yapı, Altyapı-Üstyapı İlişkileri.

Jel Kodu: I29

Abstract

The research focuses on Hikmet Kıvılcımlı's approach to the problem of the deterioration of the Ottoman İlmiye Organization in the context of her basic analysis of the structure and development of the Ottoman İlmiye Organization. Kıvılcımlı has examined this problem within the framework of the historical materialist worldview and explained the reasons for the deterioration of the Ottoman İlmiye Organization in the context of infrastructure-superstructure relations (based on the relationship between economic structure and epistemic structure). For this reason, it is seen that Kıvılcımlı linked the deterioration in the Ottoman İlmiye Organization to the deterioration in the Ottoman Economy. This research is important because it is the first time that discusses Kıvılcımlı's views on the subject objectively and with first-hand sources. In this context, it is thought that his ideas about the reasons for the deterioration of the Ottoman İlmiye Organization could be ground for stimulating discussions on the subject.

Key Words: Ottoman İlmiye Organization, Economic Structure, Epistemik Structure, Infrastructure Superstructure Relations.

Jel Code: I29

* Dr., Milli Piyango İdaresi Genel Müdürlüğü, E-Posta: c.a.gunay@hotmail.com, Orcid no: 0000-0003-2317-5391

Giriş

Doğaya ve topluma ilişkin düşünceler ve pratikler, tarihsel koşullara bağlı olarak belirli bir yer ve zamanda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda sistemli bir düşünce etkinliği ve pratiği olan bilim de gerçekliğe mümkün olduğu kadar yaklaşmak için tarihsel gelişmenin belli bir aşamasında ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla dünya değiştikçe, bilim de değişmektedir. Bilindiği gibi Hikmet Kıvılcımlı, tarihsel maddeci bir dünya görüşüne sahip olmakla birlikte dogmatik/nakilci bir Marksist değildir. Bu bağlamda Kıvılcımlı, Marksizm'e katkı yapmanın ve onu geliştirmenin bütün sosyalistlerin görevi olduğunu sık sık vurgulamış ve ezberci/nakilci yaklaşımlara karşı çıkmıştır. Nitekim Kıvılcımlı, Marksizm'in eksik gördüğü taraflarını dile getirerek, bunları tamamlama çabası içerisine girmiştir. Böylece o, bilgiyi hem üreten hem de yorumlayan bir sosyalist olmuştur (Özcan, 2018: 178). Kıvılcımlı'nın tarihsel olayların gelişimine yönelik bakış açısı, onun "Osmanlı Tarihi'nin Maddesi" adlı eserinde ele aldığı Osmanlı İlimiyesi ve medreselerindeki bozulmanın nedenlerine ilişkin ortaya koyduğu görüşlere de yansımıştır. Dolayısıyla; Kıvılcımlı'nın Osmanlı İlimiye Teşkilâtı'nın yapısı ve gelişimine ilişkin ortaya koyduğu özgün tespitler, onun Osmanlı toplumunu altyapı-üstyapı ilişkileri temelinde tahlil ettiği bir zeminde ortaya çıkıp şekillenmiştir.

1. Tarihsel Maddecilik

Friedrich Engels, "Königsberg'deki Joseph Bloch'a" adlı 1890 tarihli mektubunda materyalist tarih anlayışına ilişkin şunları söylemektedir (2018, çev. 13-14.): "... Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte *en sonunda* belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse bunu ekonomik etken biricik belirleyici etkendir diyerek bozarsa, bu önermeyi anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürüyor demektir. Ekonomik durum temeldir, ama üstyapının çeşitli öğeleri -sınıf savaşımının politik biçimleri ve sonuçları, örneğin başarılı bir çarpışmadan sonra yenen sınıfın koyduğu anayasalar vb., hukuksal biçimler, özellikle de bu gerçek savaşımın onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, politik, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogma sistemlerine gelişmeleri- de tarihsel savaşımın gidişinde etkilerini gösterirler ve birçok durumda özellikle onların biçimini belirlerler. Bütün bu öğeler arasında bir etkileşim vardır; bu etkileşimde bütün sonsuz ilinekler (yani iç bağlaşımı bizim kendisini yokmuş gibi savsayabileceğimiz kadar uzak veya kanıtlanması o kadar olanaksız şeyler ve olaylar) çokluğu ortasında, ekonomik devrim sonunda kendisini kesinlikle olurlamak zorundadır. Yoksa teorinin herhangi bir tarih dönemine uygulanması, birinci dereceden basit bir denklemin çözümünden daha kolay olurdu."

Engels'in ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, Marksizmin materyalist tarih anlayışında üstyapı ile ekonomik yapısal temel arasındaki karşılıklı ilişki vurgulanmaktadır. Altyapı; bir toplumun hayatta kalmak için ihtiyaç duyduğu şeyi nasıl ürettiğini, üstyapı ise hukuk, eğitim, din gibi çeşitli sistemlerin oluşturduğu toplumun ideolojisini yansıtır. Marx'ın teorisinde üretim araçları egemen sınıf tarafından kontrol edilmektedir; dolayısıyla egemen sınıfın çıkarları kaçınılmaz olarak üstyapı ve onun ideolojisi ile bağlantılı olmaktadır. Nitekim yönetici sınıfın yapısal temel ve üst yapının değerleri üzerinde etkisi bulunmaktadır (Nescolarde-Selva vd., 2017: 2). Görüldüğü gibi altyapı (temel) ve üstyapı Marksist teoride toplumun nasıl tasarlandığına dair bir metaforudur. Burada ekonomik temel üzerinde kültürel

üst yapı oluşmaktadır (Tedman, 2010: 23). Marksist bilgi teorisinin bu ilkesi, “ekonomik temelini, herhangi bir sosyal yapının karakterini belirlediğini” ileri sürmektedir.

Hikmet Kıvılcımlı; tarihi, toplumu, insan ilişkilerini Marksist dünya görüşü çerçevesinde altyapı-üst yapı ilişkileri çerçevesinde tahlil etmiş ve fikirlerini bu zeminde geliştirmiştir. Kıvılcımlı, diyalektik metotlu tarihsel maddeci yaklaşımda, insan toplumunun genel olarak ve son duruşmada “üretici güçlerle” hareket ettiğini söylemiş ve üretici güçleri başlıca dört bölüme ayırmıştır (2012: 24):

“1. Teknik: Toplumun doğayla güreşinde kullandığı cansız araçlar ve kullanımları. Aygıtlar, avadanlıklar (aletler, cihazlar) ve metotlar.

2. Coğrafya: Toplum mekân içinde çevreleyen maddî ortam. İklim, Doğa, vb...

3. Tarih: Toplum zaman içinde çevreleyen manevî ortam. Gelenek-Görenek kalıntıları, vb.

4. İnsan: Toplumun gerek dış-maddî ortamını, gerek iç-manevî ortamını teknik-araçla işleyen Kollektif Aksiyon (Topluca Eylem), Zor ve şiddet anlamlı ‘Güç’, vb...”

Kıvılcımlı, tarihin gelişimine ilişkin de şu tespitlerde bulunmuştur (2012: 25): “Tarih, gerçek insanın (toplum yarattığı ve toplum yaratıcısı) belirli geçmişinden kalan Gelenek-Göreneklerle, içinde yaşadığı belirli Coğrafya ve iklim şartlarına göre, belirli bir Tekniğe ve metoda dayanarak yaptığı yaşama güreşinde, gene belirli bir seviyeye ulaşmış Kollektif Aksiyonundan doğar ve gelişir. Tarihte her şeye can veren bu Kollektif Aksiyondur.”

Kıvılcımlı’nın, tarihsel maddeci dünya görüşünün çerçevesini insan toplumu ile üretici güçler arasındaki ilişkilerin tahlili çerçevesinde geliştirdiği, dolayısıyla Osmanlı İlmiye Teşkilâtı’nın bozulmasını altyapı-üstü yapı ilişkileri içerisinde üretici güçlerin bozulması ile ilişkilendirdiği söylenebilir.

2. Osmanlı İlmiye Teşkilâtı

Osmanlı İlmiye Teşkilâtı; şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadı, müftü, müderris gibi ulemâ sınıfı üyelerinden oluşan bir topluluktur. Bu teşkilât, medrese eğitimini müteakiben icâzet alıp eğitim, din ve hukuk alanlarında görev yapan Müslümanlardan ve çoğunlukla da Türklerden oluşmuştur. Müderrisler öğretim, şeyhülislam ve müftüler din (fetva), kadılar ise hukuk alanında çalışmışlardır. Medreseden mezun olup hukuk alanında çalışmayı tercih edenler, kadı olarak atanmak için bir nevi staj mâhiyetinde olan ve günümüzdeki hâkim, savcı adaylığı dönemi ile benzerlik taşıyan mülâzemet sürecinden geçmişlerdir. İlmiye, zamanla güç ve etki alanını kaybetmekle birlikte Osmanlı Devleti’nin yıkılışına ve Cumhuriyet’in ilk dönemine kadar varlığını devam ettirmiştir (İpşirli, 2000: 141, 143; Aykanat, 2018: 166).

Osmanlı Devleti’nde İlmiye çok büyük ayrıcalıklardan ve imtiyazlardan yararlanan bir toplumsal sınıf olmuştur. Nitekim İlmiye, devlet içinde en kârlı iş ve görevleri almış, adlî ve kazaî yetkilerini dinî yetkilerle birleştirmiştir. Ulemâdan bir kişi vefat ettiğinde malları doğrudan doğruya mirasçılara intikal etmiş ve hazine tarafından bu mallara dokunulmamıştır. Bütün bu ayrıcalıklara rağmen Padişah’ın İlmiye mensuplarını azletme ve katletme yetkisine sahip olmasından dolayı hükümdarın devlet ve toplum üzerindeki mutlak otoritesi devam etmiştir (Olivier, çev. 1977: 127-128).

Hikmet Kıvılcımlı, İlmîye mensuplarını görev farklılıklarına yönelik değil, ekonomik durumlarına göre bir sınıflandırmaya tâbi tutmuş ve İlmîye’yi en üstten alta doğru şu şekilde sıralamıştır:

- Mansıblı İlmîye: Toprak beylerinin niteliklerine sahiplerdir. Üst tabaka ilmiyedir.
- Kadılar: “Münasıb’ı muvakkata”, “kifayetsiz arpalık”, rüşvetçi “voyvodalık” ile geçinen orta tabaka ilmiyedir.
- Boş gezer fodlacılar: Zaman zaman yarı serseri, yarı dilenci ayak takımına katılan alt tabaka ilmiyedir (2007: 584).

3. Osmanlı İlmîye Teşkilâtı’nın Bozulması

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 16. yüzyıl sonlarına kadar, ilmiye mesleği devamlı gelişme kaydetmiştir. Bu süreçte gerek medreselerde zamanla belirlenen gerekse kadılık teşkilâtında Rumeli, Anadolu ve Mısır’da gelişen dereceler ve bu dereceler birinden diğerine yatay geçiş gibi konularda, liyakat esaslarına uygun bir atama sisteminin olduğu söylenebilir. Ancak bu sistemin 17. yüzyıl başlarında bozulduğu söylenebilir (İpşirli, 2000: 143).

Osmanlı İlmîye Teşkilâtı’ndaki bozulma, İlmîye’nin yozlaşmasının bir sonucu olmuştur. Nitekim 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde devletin var olduğu süre boyunca uygulayageldiği düzeni ifade eden kanûn-ı kadîm bozulmuş, bu da İlmîye’nin yozlaşması sonucunu doğurmuştur. Bu yozlaşma; 16. yüzyıl ortalarından itibaren medreselere rüşvet ve iltimasın girmesi, kanun ve nizama uyulmadan öğrencilerin mezun edilmesi, hak etmeyen talebelere müderrisliklerin verilmesi, ulemâzâdegân sınıfının doğuşu, medrese talebelerinde disiplinin bozulması gibi gelişmeler nedeniyle ortaya çıkmıştır. Medreselerin ihtiyaç fazlası mezun vermesi sonucu gidecek yer bulamayan softaların soygunculuğa başlaması (softa şekaveti) ise bir diğer önemli sorun olmuştur (Kars, 2020: 349-350). Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti’nin İran ve Avusturya ile yaptığı uzun süren savaşların devlet bütçesini olumsuz etkilediği bir süreçte ortaya çıkmıştır (2020: 350).

Osmanlı İlmîye Teşkilâtı’ndaki bozulma, medreselerin bozulma biçimi üzerinden izlenebilir. Bu süreç, “öğretim ve yöntem alanının bozulması”, “müderrisliğe atanma yönteminin bozulması” ve “öğrenci ve müderrislerin disiplininin bozulması” alanları ile ilişkili olarak tahlil edilebilir (Akyüz, 2018: 82-85). Nitekim medreseler, 16. yüzyılın sonlarına doğru hem müderris kalitesi hem de tedrisat ve talebe yönlerinden bozulmaya başlamış, yıllar geçtikçe de bu bozukluk artarak devam etmiştir (Uzunçarşılı, 2014: 75). Koçi Bey’e göre ise ilmiye sınıfındaki düzen 1594 tarihinden itibaren bozulmaya başlamıştır. Bu süreçte hakkı olmayanlara mevkiler verilip kanun bozulmuş, kazaskerler de kısa zamanda yerlerinden olmak kaygısıyla, mansıbları ehil olmayan kişilere rüşvetle vermeye başlamışlardır. Mülâzemetler de eğitimini tamamlayan ehil kişilere verilmeyip satılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler, Ulemâ’nın bozulmasına neden olmuştur (Özkul, 2004: 109). Bu tespitler, Kâtib Çelebi’nin 17. yüzyılda Osmanlı Toplumsal Vücûdu’nun hastalanmaya başlaması tespiti ile de uyumludur. Nitekim Çelebi’ye göre, “büyük kentlere göçün başlaması ve köylerdeki üretim alanlarının harab olması, vergilerin giderek artırılması ve resmî görevlerin yüksek fiyatlarla satılması yüzünden rüşvetin yaygınlaşması” Osmanlı Toplumunda gelir-gider dengesinin bozulmasına ve “toplumun hastalanmasına” neden olmuştur (Demir, 2018: 211).

İpşirli’nin (1988:276), Gelibolulu Mustafa Âlî’den aktardığına göre Ulemâ’nın bozulmasının sebepleri şu şekilde dile getirilmektedir: “Ulemâ cemiyetinin temel unsuru, devletin ve milletin esas rükünlerinden biridir. Onlardaki bozulma herkese ve her şeye tesir

edecektir. Bu özelliğine rağmen ulemâ bir takım teşrifat ve merasimler içerisinde asıl benliğini ve etkisini kaybetmiştir. Bu zümrenin en büyük kaygısı, teşrifatta kimin önde yer alacağı, protokol sırasının nasıl olacağı hususudur. Bu noktada anlamadıkları için birçok faydalı toplantıya katılmayı terk etmişlerdir. Bu dönemde ulemâ eser telif edememektedir. Ebussuud Efendi istisna edilirse, ulemânın hiçbirinin ciddi eseri bulunmamaktadır. Birçok sanat ve fenlerde değerli eserler vücuda getirildiği halde ilim alanında bu verimlilik görülmemektedir. Padişah 3. Murad'ın ulemâyı eser yazmağa teşvik ve hatta icbar etmesi gerekir. Bu dönemde kötü bir uygulama, ilim alanında adam kayırılması, bir kadılık veya müderrislik boşaldığında liyakat yerine adayın hangi devletlûnun adamı olduğuna bakılmasıdır. Bunu önlemek için imtihanların ciddi tutulması gerekmektedir. Bir diğer bozukluk ise bilhassa kadılıklarda değişik isimler altında da olsa rüşvetin söz konusu olmasıdır. Kadılar mansıb almak için verdiklerini ziyadesiyle, göreve başladıktan sonra yazdıkları hüccet ve tezkirelerden almağa çalışmaktadırlar.”

Hikmet Kıvılcımlı'nın, Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nın bozulmasını ekonomik altyapı-epistemik üst yapı ilişkileri üzerinden incelediği görülmektedir. Bu durum, onun Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'ndaki bozulmayı medreselerin ve ilmiye mensuplarının sayısının zaman içerisinde artmasına karşın kalitesinin azalması ile ilişkilendirmesinden anlaşılabilir. Nitekim Kıvılcımlı, niceliğin artmasına karşılık niteliğin azalmasını Ulemâ'ya düşen millî gelir payının azalmasıyla (ekonomide/altyapıda meydana gelen bir değişimle) açıklamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Toprak Sistemi'nin zamanla bozulması ve tefeci-bezirgân bir yapıya evrilmesi ile eş zamanlı olarak İlmiye'nin de bozularak, tefeci-bezirgân bir nitelik kazandığını ileri sürmektedir (2007: 583). Bu durum, bahsettiğimiz softa şekaveti ile de doğrulanmaktadır. Softa şekaveti, işsizlik sorunu ile karşılaşan softaların başlattığı isyanlar olup ekonomik altyapının bozulmasının epistemik üst yapıya yansıdığı somut bir gelişme olarak görülebilir. Nitekim bu isyanlar, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının bozulduğu bir süreçte ortaya çıkmıştır.

Kıvılcımlı, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının tefeci-bezirgân bir karakter kazanmasının nedenlerine ilişkin şunları söylemektedir (2018: 57):

“Kapitalizme en önce girenler ne Türkler ne Franklar olabildi. Türkler, İslam Medeniyeti'ni o erişilmez yığıtlikle Bizans'a karşı savunduktan sonra, İstanbul'u zapt eder etmez, Bizans'ı öldüren bütün Devletçilik kastaşmalarıyla taşlaştılar. 16'ncı Yüzyıl'da, Batı Kapitalizme hızla girmişken, Kanuni Süleyman Türkiyesi, saraya kadar işlemiş Yahudi 'Dolap'çıların katalizörlüğü altında, Dirlik Düzeninin geniş Toplum Topraklarını Tefeci-Bezirgân Sermaye emrine verdi (Mukaatılar). Buna mecbur kaldı. Çünkü: 'Müslüman İblerin Zeamet ve Timarları, ayan büyüklerine vesair Dirliklere tasarruf eden özellikle bölük halkı hizmetkârlarına ve azatsız köleleri üzerine olup berat eylemişlerdir. İçlerinde adam vardır ki, beş on zeamet ve Timarlar alup çoğunun ismi var cismi yok olup ve âdemisi olanların cebe ve çuşen yerine aba ve kebe giydirilüp sefer-i hümâyûn vaki oldukça bir iki bin akçe harçlık virüp bir semerlû bargir (beygir) ile sefere gönderüp Zeamet ve Timar açıklandığı üzere yağma ve pâyimâl olmağla...' (akt. Kıvılcımlı, Timar ve Zeamet: t.y.) iç ve dış emniyet güme gitmişti.” Günümüz Türkçesiyle (2018: 57):

“Müslüman gazilerin Zeamet ve Timarları berayaya (halkın kılıç kullanabilen ve vergi dışı tutulan Müslüman kesimine) beratla verildi. Diğer Dirliklerin kullanım hakkını ise özellikle bölük halkı hizmetkârlarına ve azatsız kölelerine beratla vermişlerdir. İçlerinde öyle kişiler vardır ki beş on Zeamet ve Timarı almışlardır. Fakat bunların çoğunun ismi var cismi yoktur. Bu adamlarına cübbe, çuş yerine aba ve kebe giyindirirler; savaşa gitmek gerektiğe de bir-iki bin akçe harçlık verip bir semerli beygir ile sefere gönderirlerdi. Zeamet ve Timar

açıklandığı üzere yağma edilip ayaklar altında ezilmiş olmakla” iç ve dış emniyet güme gitmişti (y.n.)”

Kıvılcımlı'nın ilmiye sınıfının bozulmasına ilişkin görüşlerini şu şekilde ifade etmek mümkündür:

“Bezirgânlaşan Osmanlılığın toprak idâresinde; toprak beyliği, rüşvet ve başıbozukluk başlamış, bu durum İlmiye Zümresi'nde meşru ve gayri meşru yollarla ‘ilmiye beyliği, ilmiye satırlıklığı ve ilmiye başıbozukluğu’ gibi olumsuz gelişmelere yol açmıştır. Ayrıca, yüksek dereceli müderrisliklerin/mevleviyetlerin ilk aşaması olan mahreçlerin sayısının artması ile mevcut medreseler “hava medreselerine” dönüşmüştür. [Mahreç, Büyük Kadılar (Büyük Mollalar) Hiyerarşisi'nde bir derece olup önceleri Galata, Halep, İzmir, Kudüs, Selânik, Tırhala Yenişehir kadılarını ve unvan sahibi kadıları kapsamaktayken daha sonra Eyüp, Girit, Sofya, Trabzon ve Üsküdar gibi yeni mahreç mevleviyeti statüsüne sahip şehirler ortaya çıkmıştır (Zilfi, 2008: 4).] Medreseler ile mahreç mevleviyeti statüsüne sahip şehirlerin zamanla artması sonucu, ihtiyaçtan fazla müderris yetişmiştir. Nitekim bu müderrisler, günümüzün “işsiz aydınlarına (kaldırım mühendislerine)” benzemektedir (Burada, Kıvılcımlı'nın, Ulemâ'nın sayısının artmasına karşın kalitesinin azalmasının, altyapıdaki bozulmanın üstyapıya/epistemik yapıya yansımalarının bir sonucu olduğunu vurguladığı görülmektedir). ‘Havai müderris topluluğu’, Devlet tarafından beslenmek zorundadır; dolayısıyla, onlara mahsus ‘ifsad tarik’ı kazayı müstelzim’ (kadılık yolunda gerekli) olan ‘hava mansıbları itası’ uygulaması yapılmaktadır. Bu durum, ‘borsa kanunuyla hava oyununa’ benzemektedir; ilmiye rütbeleri, bir ‘süs, nişan veya senet nazarlığı’ gibi ortalığa dağıtılarak âdeta çocuk sevindirmek için bayram hediyesine çevrilmiştir. Nitekim ‘sagar-ı zadedgâna (asilzâde yavruları) teşvik ve tergiip (isteklendirme) için rüesa yani ilmî pâyeler bağışlanmıştır.’ Bu yöntem; ilmin ‘çocuk oyuncuğı’ haline gelmesine ve ilmiye tarikinin ‘derebeyce’ kullanılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla toprağın gelirinin, ürün iradı sisteminden/dirlik sisteminden para iradı sistemine geçiş ile mukataa/kesim düzeni aracılığıyla satılığa çıkarıldığı bir devirde, ilim ve pâyeler de pazar kanununa uymuştur. Böylece, ‘mülazemet’ı evrak mebzül (bol miktarda iltizam senedi), hususen akçe ile alınır satılır makulesinden olarak’ metalar sırasına sokulmuştur. Bu yöntem, ilmiye tarikinin bezirgânca kullanılışı/suistimali anlamına gelmektedir. [‘Nice istihkaksızlar (hak etmeyenler) taraf ve takribini bularak bir mülazemet kâğıdı derdest edüp zaman’ı galilde müderris ve kadı olmağı’ girişirler.] İlmiye başıbozukluğuna bir örnek ise, ‘nebbaşlık’ denilen ‘kefen soyuculuğı’dur. Bu yol, ilmiye tarikinin kendi kendini inkâr ve tasfiye ettiği bir yöntem hâline gelmiştir. Nitekim ‘ölen kimselerin mansıb kâğıtlarını bazı sahtekârlar alıp’ kadı olmuşlardır (2007: 583).”

3.1. Üst ve Orta Tabaka İlmiye Sınıfının Bozulması

Kıvılcımlı; İlmiye'nin, önceleri Seyfiye gibi gündelikle geçinen bir sınıfken, sonraları, tefeci-bezirgân sermayenin toprak ekonomisini tekelleştirmesi ile yağmaya elverişli toprak gelirlerine göz dikmeye başladığını ileri sürmektedir. Bu durum, onun nazarında; “ilmî mansıbların” artmasına ve önde gelen ilmiye tarikinin (muallimlerin ve hekimbaşlarının) “pâye ile taltif” olunarak “Mansıblı İlmiye” Sınıfı'nın oluşmasına ve yayılmasına zemin hazırlamıştır. Böylece, “hava medreselerini”, “hava mansıbları” takip etmiştir; “arpalık” ve “devriye menasıbı” da “mahreç menasıbına” katılmıştır (2007: 585). Bu durumu şu ifâdelerden anlamak mümkündür (2007: 585):

“Meşayih’i İslâmiye (din adamları, şeyhler) dahi, bilzarure gerek kazayı asakire ve gerek sair mevaliye (mevleviyet pâyesine ulaşmış yüksek ulemâya) vakit ve hale kıyasen emr’i maaşlarını idâre edecek mertebelerde biladil cesime (adaletli büyüklükte) arpalıkları ile arza muktedir olmayup hemen mümkün olana toprak geliri verilebilir oldu.”

Kıvılcımlı mansıb yetersizliğinin, ilmiye rütbelerinden şeyhülislâmlık, nakîbüleşraflık, hünkâr imamlığı, hekimbaşılık gibi mansıbların dâimi hale gelmesine, geri kalan mansıbların ise nöbet yöntemine göre dağıtılmasına neden olduğunu, böylece kadılar zümresinin (orta tabaka ilmiyenin) bir seneliğine verilen mansıblarda, “kendi çıkarlarını artırmaya bakarak, halkın en aşağı kesiminden cahil kimseleri, voyvodalar gibi vekil ve tahsildar gönderme ile rüşvet” yoluyla, sosyal olarak toprak beyleri topluluğuna katıldıklarını dile getirmektedir. Bu durum, ona göre kadılığın derebeyleşmesi anlamına gelmektedir (2007: 585). Dolayısıyla; Kıvılcımlı, İlmiye’nin kadı zümresinin, gördükleri sosyal iş bakımından, bir çeşit taşra mülkiyesi rolü oynadıklarından, mülkiyenin bozuk hayat şartlarına uyum sağladıklarını ve bu durumun da on yedinci yüzyılın başlarında, kadıların rüşvetle iş gördükleri, bozulmuş bir ekonomik-sosyal yaşamı tasvir ettiğini ifade etmektedir (2007: 586). Nitekim ortaya çıkan bu bozukluğu gidermenin yollarını öneren bir lâyhada (akt. Kıvılcımlı, Timar ve Zeamet: t.y) şu ifadeler geçmektedir (2007: 586):

“Mevlevi ve hukuk uluları, adayları imtihan edip, ehil olmayanları ihraç ederek, mansıbları ilim ve fende ehil olanlara verirse ve görevde kalma sürelerini belirleyen ferman ve icra çıkarırsa, rüşvet verenler kime verebilir, alanlar kimden alır? Böyle yapırsa rüşvet tümünden defedilir ve yok olur. Hâkimler daha âdil olur. Hâkimler âdil olunca da reayaya zulüm ve eziyet olmaz.”

Geleneksel dini bilgiyle donanmış İlmiye’nin kalitesinin azalmasının, 18. yüzyılda askerî sınıftan yetişmiş ve eğitimleri daha iyi olan kâtiplerin Osmanlı Devleti içerisinde güç kazanması sonucunu doğurduğu söylenebilir (Tekeli ve İlkin, 1999: 25).

3.2. Alt Tabaka İlmiye Sınıfı’nın Bozulması

İlmiye’nin üst ve orta tabakalarının hâricinde, Kıvılcımlı’nın ifadesiyle, “goygoycu, fodlacı” olan ilmiye başıbozukları/hazır yiyicileri bulunmaktadır. Bu sınıf, modern endüstri şehirlerinin “yedek işçi ordusu” gibi, imparatorluğun hem gerekli hem de gereksiz “yedek softa ordusu” konumunda olmuşlardır. Bu sınıf/softacıklar, medrese kapısında goygoyculuk yaparak başladıkları dilencilik mesleğine, herhangi bir görevlendirme söz konusu olmadan taşrada din ve saltanat misyonerliği yaparak devam etmişlerdir (2007: 586). Kıvılcımlı, Guizot (1787-1874)’nun Derebeyi Düzeni’nin karakterini “aylaklık, avantüryelik (serüvencilik), kadınataparlık (zamparalık), gelenekçilik” gibi özelliklerle açıkladığını ve bütün bu özellikleri de “tek başına kalma: tecerrüt” ile ilişkilendirdiğini dile getirmektedir (2001: 124). Bu noktada, Kıvılcımlı’nın ilmiye sınıfı tanımlaması içinde yer alan “fodlacılar”ın yaşam biçimlerinin; Guizot’un topraktaki derebeylik düzeninin ilmiye sınıfındaki izdüşümü olan “aylaklık, serüvencilik, gelenekçilik” karakterlerine sahip olduğu ileri sürülebilir. Kıvılcımlı, “merkezde biriken softacıkların” ise, evkaf kaynaklarından beslenmeye çalıştıklarını, böylece imâretlerden fodla alıp satarak elde ettikleri sermaye ile tufeyli-vurguncu bir sınıfa dönüştüklerini dile getirmektedir. Dolayısıyla fodlacılık (fodla adlı bir tür ekmeğin usulsüz dağıtımıcılığı) ve imaretlere tahsis edilen ödeneklerin sömürülmesi, Osmanlı Maliyesi’ni zarara uğratmıştır. Bu durum, meşrutiyetin ünlü şeyhülislâmı Mustafa Hayri tarafından düzeltilmeye çalışılmıştır (2007: 586).

Sonuç

Kıvılcımlı, Osmanlı İlmîye Teşkilâtı'nın bozulmasını altyapı-üstyapı ilişkileri ile açıklamıştır. Nitekim ona göre Osmanlı İlmîyesi'nin bozulmasının temelinde, Osmanlı Ekonomisi'nin bozulması yer almaktadır. Dolayısıyla, ekonomik ilişkilerin yozlaşması ve ekonomik yapının bozulması, ilmî hayatın yozlaşması ve bozulması sonucunu doğurmuştur. Bu görüşler, şu cümlelerle özetlenebilir: “Osmanlı Ekonomisi derebeyleştikçe, altyapı ile üstyapı arasındaki neden sonuç ilişkilerine bağlı olarak, İlmîye de derebeyleşmiştir. Bu durum, İlmîye'nin toprak beyliğini, rüşveti ve başıbozukluğu temsil eden bir sosyal sınıfa dönüşmesine yol açmıştır.”

Kıvılcımlı'nın görüşleri değerlendirildiğinde, Osmanlı Ekonomisi'nin içsel dinamikleriyle kapitalist bir gelişme sağlayamadığı, dolayısıyla Batı'nın burjuva sınıfı gibi bir sermaye sınıfını ortaya çıkaramadığı sonucuna varılabilir. Üstelik mevcut toprak yapısının günden güne bozularak, bir üst yapı kurumu olan epistemik yapıyı olumsuz biçimde etkilediği görülebilir. Bu görüşleri yorumladığımızda şu sonuca varılabilir: “Osmanlı toplumunda özgür/bağımsız bir burjuva sınıfının tarih sahnesine çıkıp politik bir güç olamaması, Ulemâ'nın da Batı'daki değişime ayak uyduramamasına neden olmuştur. Bu durum, Osmanlı İlmîye Teşkilâtı'nın bozulmasıyla birlikte ele alındığında, Osmanlı Devleti'nde ilmî durgunluk ve gerileme, temelde çağa uygun ekonomik gelişmenin yokluğu ile ilişkilendirilebilir.” Dolayısıyla, dönemin ihtiyaçlarına uygun özgün kuramsal ve teknik çalışmalar ortaya koyabilme imkânlarının sınırlandırılmasının bahsi geçen altyapı-üstyapı ilişkileri ve değişimlerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Kaynakça

Akyüz, Y. (2018). Türk Eğitim Tarihi, Ankara: Pegem Akademi, s. 82-85.

Aykanat, M. (2018). “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Hâkim Adaylığı: Mülazemet”, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi (TADD), Sayı: 34, s. 166.

Engels, F. (2018). Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar: 1890-1894, çev. Öner Ünalın, İstanbul: Kor Kitap, s.13-14.

İpşirli, M. (1988). “Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi (VII-VIII), s. 276.

İpşirli, M. (2000). “İlmîye”, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 22, s. 141, 143.

Demir, R. (2018). *Philosophia Ottomanica*, İstanbul: Lotus Yayınevi, s. 211.

Kıvılcımlı, H. (2001). *Metafizik Sosyolojiler*, İstanbul: Derleniş Yayınları, s. 124.

Kıvılcımlı, H. (2007). *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, s. 583-586.

Kıvılcımlı, H. (2012). *Tarih Devrim Sosyalizm*, İstanbul: Derleniş Yayınları, s. 24-25.

Kıvılcımlı, H. (2018). Tarih Devrim Sosyalizm Işığında İkel Sosyalizmden Kapitalizme İlk Geçiş: İngiltere, İstanbul: Derleniş Yayınları, s. 57.

Nescolarde-Selva, J. A., Usó-Doménech, J. L., & Gash, H. (2017). "Structure and Superstructures in Complex Social Systems." *Systems*, 5(2), 28. MDPI AG. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3390/systems5020028>

Olivier, A. (1977). Türkiye Seyahatnamesi: 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul, çev. Oğuz Gökmen, Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş., s. 127-128.

Özcan, C. (2018). "Hayatı ve Eserleriyle 'Komple Bir Entelektüel' Olarak Dr. Hikmet Kıvılcımlı", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi (Marmara University Journal of Political Science)*, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 178.

Özku, O. (2004). Gelenek ve Modernite Arasında Ulemâ, İstanbul: Bir Harf Yayınları, s. 109.

Tedman, G. (2010). "Base, Superstructure, Aesthetic Level: further notes on a theory", *New Proposals: Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry*, Cilt: 4, Sayı: 1, s. 23.

Tekeli, İ. İlkin, S. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemi'nin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 25.

Uzunçarşılı İ.H. (2014). Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 75.

Zilfi, M.C. (2008). Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması (Klasik Dönem Sonrası), Ankara: Birleşik Yayınevi, s. 4.